

PRIMEIROS PASOS DO GALEGO NA RADIODIFUSIÓN: 1933-1936. A PRIMEIRA RADIO GALEGA

Victor F. Freixanes

Facultade de Ciencias da Información. Universidade de Santiago de Compostela

Entre os retos ou desafíos que a contemporaneidade presenta ás linguas minorizadas ou culturas sen estado, enfrontadas ós necesarios cambios da modernidade, un dos máis decisivos para o seu desenvolvemento, e mesmo para a súa supervivencia, é o relacionado coa súa presenza ou exclusión dos medios e das novas tecnoloxías da comunicación de masas, cuestión que aparece co propio século, fundamentalmente a partir do anos 20, e que simboliza en si mesma o gran proceso de *modernización*, adaptación e profunda transformación das respectivas realidades sociais.

Así como a imprenta, a partir do século XV, e logo a prensa dende o XVIII e XIX establecen un novo espacio –cualitativo e cuantitativo– baseado na alfabetización e no texto escrito fronte á sociedade tradicional (de transmisión oral), e teñen o seu momento histórico mais representativo na revolución francesa de 1789 e nos procesos de modernización social e política que con ese modelo se difunden en todo occidente, a radio (igual que o cine e a televisión) marca unha nova fronteira xa no presente século. Caracterizada polo público de masas, as audiencias indiscriminadas, os grandes espacios, a internacionalización de mercados propia da segunda revolución industrial, a superación cada vez maior das fronteiras informativas, unha nova concepción da industria do ocio e mesmo do espectáculo, etc., que se radicaliza ó longo de todo o século e, da man da televisión e da informática, anuncia dende hai tempo unha nova realidade: mesmo a necesidade dunha nova orde internacional para os próximos anos.

O século XX é, sen dúbida, o século da tecnoloxía da comunicación de masas. Non é este o lugar para acometer unha análise miúda da significación deste fenómeno tan venclado por outra banda ó proceso de *modernización* das culturas e das sociedades. O propio concepto de *modernidade*, concibido como cambio e adaptación permanente, transformación das estruturas sociais e, xa que logo, dos hábitos culturais da colectividade, aparición de novos procesos económicos, hexemonía dunhas determinadas clases

sobre outras, instalación de modelos políticos específicos, etc. está abondo estudiado e entendo que non precisa de maior detalle.

Aínda que a invención da radio establecémosla convencionalmente en 1899, data en que Marconi consegue enviar unha mensaxe telegráfica dunha beira á outra do canal da Mancha, é a partir da década dos anos 20 cando podemos empezar a falar verdadeiramente de experiencias estables e primeiros gromos dunha explotación sistemática do medio, que axiña se converterá –sobre todo nos Estados Unidos de Norteamérica– no gran vehículo de información de masas e no auténtico xermolo ou desencadeante dos estudos sociolóxicos, técnicos e comunicacionais da nova sociedade.

A primeira experiencia de empresa radiofónica privada é de 1919 nos Países Baixos. Por aquelas datas, en Inglaterra, a Compañía Marconi desenvolvía actividades estables orientadas na mesma dirección logo dalgúns ensaios anteriores de carácter experimental. En 1924 o número de aparatos receptores na Gran Bretaña era xa de un millón, fronte ó ano anterior (330 mil); mentres que nos Estados Unidos, de 50 mil en 1921, había 4 millóns en 1925¹, o que dá unha idea do crecemento acelerado e da aceptación social do medio, verdadeiramente espectacular.

En España, a primeira lexislación sobre a radiodifusión é de 1924². Desas datas son as primeiras emisoras de Barcelona, Madrid, Cádiz, Sevilla, San Sebastián, Asturias... Hai que agardar á década dos 30 para ver aparecer as primeiras iniciativas en Galicia. O 5 de xaneiro de 1933, na primeira plana do xornal *El Compostelano* publícase unha información da denominada Liga Santiaguesa ProEstatuto de Autonomía que literalmente di:

Rescindiendo el contrato con la empresa que primeramente se había comprometido a instalar la emisora radiofónica, van muy avanzadas las gestiones con la entidad “Unión Radio”, filial de la Compañía Telefónica Nacional de España, para establecer la estación que desde nuestra vieja urbe ha de avivar la llama para que el magno acontecimiento de la consecución de nuestra Autonomía Regional sea un hecho cada vez más sentido y más querido por los ciudadanos de Galicia.

En estos días han llegado a Santiago dos ingenieros de esta entidad que están al habla con la Liga Santiaguesa y que vienen inspirados por los mejores deseos de servir desinteresadamente la causa y los intereses de Galicia y de Santiago, interés que tiene el precedente magnífico de la sesión de clausura de la Asamblea de Municipios radiada gratuitamente a América y que tanta impresión causó en el alma de nuestros hermanos de tras el Océano.³

Un dos devanditos enxeñeiros era Ricardo María de Urgoiti, director executivo de Unión Radio, empresa constituída en 1924 que, ó abeiro da nova lexislación republicana

¹ Albert/Tudesq, p. 14-15.

² Garitaonandía, 1989, p. 130-140.

³ “Pro Estatuto. Liga Santiaguesa”. *El Compostelano* (5.1.1933).

(1932), viña activando a construción dunha rede de emisoras en todo o Estado para a explotación dunha gran cadea de radiodifusión comercial⁴.

Xa en 1929 Unión Radio tiña proxectos para Galicia, logo de establecer emisoras en Madrid, Cataluña, o País Vasco e Andalucía. De primeiras pensábase en Vigo como gran centro emisor comarcal, e mais noutro de carácter local na cidade da Coruña, Santiago non figuraba nos primeiros proxectos. Sen embargo foi nesta cidade onde se estableceu a primeira emisora: Unión Radio Galicia, EAJ-4, que inicia a súa programación nos primeiros meses de 1933.

Desde luego el prestigio de la Unión Radio —continúa a nota da Liga Pro-Estatuto en *El Compostelano*— hace coincidir las mejores esperanzas en cuanto al éxito de la emisora desde el punto de vista técnico; todos conocemos la red que tiene establecida en España y ningún radioescucha habrá dejado de oír sus emisoras de Madrid, Valencia, San Sebastián, etc.

La de Santiago de Compostela será instalada con arreglo a la técnica más seria y depurada, y esperamos que satisfará las ansias de los gallegos que están pendientes de nuestro programa.⁵

Arturo Maneiro Vila e Xosé Ramón Pousa, entre outros, estudiaron con certo detalle o proceso de constitución da emisora compostelá⁶. Eu mesmo, noutro lugar, téñome parado máis de vagar neste acontecemento, abofé que emblemático da nova realidade da comunicación que a partir deste momento empeza a estar presente entre nós⁷.

En marzo de 1934, da man de Francisco Hervada García-Sampedro, aparece Radio Coruña; Radio Pontevedra tamén é de marzo dese ano, neste caso iniciativa do avogado e comerciante Enrique Vázquez Lescaille; Radio Vigo comeza a emitir no mes de abril, fundada por Santiago Montenegro Costas e Emilio Torrado Lima; Radio Ourense é de 1935, aínda que xa o seu fundador, o industrial Ramón Puga Noguero, ensaiara algunhas emisións de carácter experimental, e Radio Lugo tamén é dese mesmo ano, propiedade de Ramón Beberide Ledo natural de Vilafranca do Bierzo que foi o seu director ata o seu falecemento en 1980. Velaquí a primeira estrutura da radiodifusión galega, conxunto de emisoras privadas que logo, a partir dos anos 40, xa nunha nova realidade política, despois da guerra civil, pasan a formar parte como asociadas da Sociedade Española de Radiodifusión (SER), en parte continuadora do espírito dos fundadores da primeira Unión Radio.

⁴ As empresas que constituíron a Unión Radio eran AEG-Telefunken, Aeolian S. A., Compañía General de Electricidad (Lámparas Metal), Compañía General de Telegrafía sin Hilos (Marconi), Compañía Telefónica Nacional de España, Electrodo S. A., Omnium Ibérico Industrial (Radiola), Sociedad Española de Acumuladores Tudor, Sociedad Ibérica de Construcciones Eléctricas (Radio Corporation of America) e Bell S. A. (Western Electric). O 17 de xuño de 1925 inaugurouse en Madrid a primeira estación de Unión Radio.

⁵ *El Compostelano*. Op. cit.

⁶ Maneiro Vila, 1993, e Pousa Estévez, 1994.

⁷ Freixanes, *CEG* p. 54-60, e 1994.

Interésanos neste traballo comentar a presenza da lingua galega naquelas primeiras emisións ¿Cal era a realidade social do idioma naqueles anos? A profesora Carme Hermida estudou o período inmediatamente anterior: a etapa do Rexurdimento, ata a primeira década do século⁸. Segundo as súas estimacións, practicamente o 80% da sociedade tiña entón o galego como lingua primeira, cando non única, e en galego (dentro dos parámetros propios da sociedade tradicional baseada na transmisión oral) producíase a socialización dos individuos unicamente nas cidades certos sectores da burguesía ascendente, o alto funcionariado e os representantes da vella fidalguía e das institucións dirixentes (a Administración, a Igrexa, a Universidade) empregaban formalmente o castelán, aínda coñecendo e usando o galego na súa relación coas clases populares.

No primeiro tercio do século XX a situación era practicamente a mesma. En 1900, por exemplo, o 88,7% da poboación vivía en núcleos de menos de mil habitantes segundo o profesor Barreiro Fernández. En 1930, esa porcentaxe era do 88,4% o que dá unha idea da inmovilidade e da estabilidade do sistema. O proceso de estragamento da cultura tradicional en Galicia é un fenómeno bastante recente, prodúcese sobre todo na década dos cincuenta e sesenta, que é cando de certo podemos dicir que a sociedade galega se transforma radicalmente cara a modelos urbanos e castelanizadores; e aínda así, no ano 1970 o profesor Beiras Torrado estimaba unhas porcentaxes de ruralidade en Galicia do 71,5%, se entendemos por poboación rural “a que non está integrada nas sete principais agrupacións urbanas”⁹, únicos núcleos que neses momentos superan os 50.000 habitantes.

Esta era a realidade social da lingua nos anos 30, cando aparecen as primeiras emisoras de radiodifusión: un país instalado masivamente no seu idioma, con moi altos índices de ruralidade e de analfabetismo, economicamente atrasado, mal comunicado, sometido a relacións políticas de dependencia e submisión, pero con minorías cada vez mais conscientes desta situación e, xa que logo, decididas a asumir o protagonismo do cambio social.

Con estes núcleos minoritarios e sensibles, que en termos de socioloxía política poderíamos cualificar como a *intelligentsia* ascendente naqueles momentos (sectores da pequena burguesía con formación universitaria ou próximos ós movementos políticos e culturais do *galeguismo*), con estes núcleos, digo, entran en relación os dirixentes de Unión Radio cando deciden poñer en marcha a primeira experiencia de radiodifusión no país. E viceversa: dende o primeiro momento, a Liga Santiaguesa ProEstatuto de Autonomía, constituída por persoeiros significados e comprometidos coa reivindicación autonomista que había de callar no plebiscito de xuño do 36, decátanse das enormes posibilidades dun medio de comunicación e unha tecnoloxía que certamente estaba chamada a transformar dun xeito radical os referentes, culturais da sociedade.

⁸ Hermida, 1992, p. 23-25.

⁹ Beiras Torrado, 1972, p. 215.

En febreiro de 1933 o mesmo xornal *El Compostelano*, acaso o órgano de prensa que máis activamente apoia a nova emisora, recolle a intervención do doutor Sal Lence nos micrófonos da Unión Radio Galicia, inaugurada había pouco:

El viernes pronunció su anunciada conferencia en la estación emisora Unión Radio Galicia en Compostela, el ilustre doctor Sal Lence, de La Coruña, que se expresó en gallego, como hace siempre que habla en público, por pertenecer al partido galleguista.

Dijo –entrando en la primera parte de su discurso– que era para él un gran motivo de alegría el que ya contáramos con una Estación Radio emisora de Galicia, con la cual estaba alcanzada la primera parte de sus insistentes ruegos a la Comisión del Estatuto. La segunda parte –añade– estriba en dotar a los Ayuntamientos rurales de aparatos receptores adecuados. Recordó sus campañas de prensa a favor de la Telefonía rural, y dijo que la radio y el cine, cuando se saben emplear bien son dos medios formidables para civilizar a los pueblos, y sirven para abrir surco en el cerebro y en la conciencia de los hombres.¹⁰

La Liga Santiaguesa ProEstatuto era de feito a principal animadora naqueles momentos da reivindicación autonómica para Galicia dentro do marco político da Segunda República seguindo os pasos dos vascos e dos cataláns. Viña animada inicialmente dende o propio concello compostelán e presidíaa Salvador Cabeza de León, presidente tamén do Seminario de Estudos Galegos. Nela participaban entre outros Eladio Rodríguez González, Manuel Iglesias Corral, Rodrigo Sanz, Santiago Montero Díaz, Alexandre Bóveda, Avelino López Otero, figuras coñecidas do galeguismo cultural ou político. Cando en decembro de 1932 se reúnen en Compostela representantes dos municipios de toda Galicia para establecer a definitiva redacción do proxecto de Autonomía, unha das preocupacións da Liga e mais da Comisión de Propaganda da mesma, era sensibilizar a poboación, sobre todo a aqueles sectores máis arredados ou desconfiados das preocupacións políticas, non só a prol da causa autonomista, senón dos grandes temas que naquel momento condicionaban o futuro da sociedade galega.

Aun no hace mucho tiempo –continúa *El Compostelano*– que la palabra hablada, y la escrita en el periódico, la revista y el libro eran los únicos medios posibles de ilustrar a las gentes. Hoy aquella palabra emitida ante un micrófono conmueve el éter que llena el espacio y, con ritmo y longitudes de onda distintas, atraviesa instantáneamente los puntos más apartados de la tierra. Hoy, al más remoto campesino de la más remota aldea, le es dado, mediante un aparato receptor recoger en su antena las noticias diarias de todo cuanto de interés pueda ocurrir en el mundo.¹¹

Dende o primeiro momento, practicamente dende a súa inauguración, a emisora compostelá incorpora entre os seus colaboradores a primeira nómina do galeguismo.

¹⁰ “En torno del Estatuto: Radio-Difusión y Autonomía Gallega. Conferencia del Dr. Sal Lence”. *El Compostelano* (6.2.1933).

¹¹ *Ibidem*.

Antón Fraguas, daquela profesor na Universidade, foi o primeiro locutor de continuidade encargado durante o período de probas de abrir e pechar a programación que se emitía dende unhas primeiras modestas instalacións na praza da Universidade e tiña a antena no outeiro de Santo Domingo de Bonaval. Da man de Fraguas e mais polas xestións do delegado da Compañía Telefónica en Santiago, Agustín Parello, que nas “tertulias” do café Español entrara en relación cos galeguistas, comezou a colaborar dun xeito estable un dos personaxes que máis populares se farían nestes anos, Xosé Mosquera Pérez, tamén chamado “O vello dos contos” a quen se lle encomendou primeiro unha serie de programas de divulgación da cultura popular coa idea de interesar as audiencias rurais, e axiña continuou con seccións de teatro, contos e refráns, diálogos, etc., de gran aceptación.

Galiza conta hoxe c’ unha boa Estación Emisora de radiotelefonía en Santiago qu’ está desenrolando unha interesante laboura a prol da cultura galega –podemos ler nas páxinas da revista *Nós* por aquelas datas (xullo, 1933).

Ademais das sesións de música galega e das conferencias de divulgación cultural e política (Sebastián González, Xurxo Lorenzo, Enrique Raxoy, Álvaro de las Casas, etc.) estableceu unha Seición Infantil, na quinta feira de cada semán, adicada por inteiro aos rapaces menores de dezaseis anos. O elemento principal d’ela é o recitador coñecido Pol-“O Vello dos Contos”, a quen seus admiradores veñen de render un sentido homenaxe.¹²

Mosquera Pérez (San Pedro de Carballal. Enfesta. A Coruña, 1895-Santiago de Compostela, 1965) dirixía daquela o grupo teatral “Cativeces” na liña de animación cultural e didáctica que iniciaran as Irmandades da Fala, e tiña especiais condicións para a declamación e a interpretación. Frecuentaba as tertulias de Ánxel Casal e Camilo Díaz Baliño, que neses momentos traballaban nas publicacións da editorial *Nós*, e era militante activo do Partido Galeguista. A devandita homenaxe celebrouse nos baixos do Hotel Compostela o 18 de xuño dese mesmo ano, promovido por un coñecido industrial de curtidos, Jacobo Varela de Limia, e coa participación de máis de trescentas persoas, entre outras o alcalde da cidade, López Pol.

Engade a revista *Nós*:

O Sr. Mosquera Pérez, exercita con estilo propio a arte na que despintou Xoselín. Contos de nenos, folklóricos ou orixinais, fábulas, leiciós en col de cousas galegas, adiviñas e brincadeiras tradicionais forman o programa d’esas sesións.¹³

Non todo o mundo o entendía así. Algúns meses despois, en outubro, o boletín *A Nosa Terra* dá conta das dificultades que o popular actor e locutor tiña coas autoridades. Baixo titular de “O Vello dos Contos, preso”, informa o voceiro do PG:

¹² “A cultura galega hoxe en día”. *Nós*, nº 115. Ourense. Día de Galicia, 1933.

¹³ *Ibidem*.

Pol-o discurso que antes pronunciou ante o micrófono de Unión Radio, o popular Vello dos Contos foi denunciado e posto a disposición da autoridade xudicial por orde gubernativa.

Temos de facer notar eiquí a nosa protesta enérxica contra do esceso de celo de quen teuimou ollar no discurso, o que ningún radiouvinte de Galiza viu, aínda escoitándoo moitos cuia patente de republicanismo está por riba de comadreo e anécdotas politiqueras.¹⁴

O galeguismo entende dende o primeiro momento que o novo medio é un vehículo extraordinariamente eficaz e cheo de posibilidades para a comunicación, mesmo para o adoutramento de sectores da poboación –certamente maioritarios– que ata agora viviran afastados de calquera discurso cultural, social e político. “Non vos quepa dúbida”, chega a dicir Mosquera Pérez na súa intervención na homenaxe de xuño do 33, “na emisora nosa pode estar todo un rexurdimento racial verdadeiramente espléndido, insospetado” No fondo, aínda que neste caso interesadamente (a prol dunha proposta política concreta), era o discurso da *modernidade*: a necesaria socialización da poboación de Galicia arredor dun proxecto común (o dos galeguistas), capaz de superar os mecanismos de dependencia ou relacións de carácter persoal que a sociedade agraria tradicional mantiña.

O programa de Unión Radio Galicia –Emisora Compostelana, segundo *El Eco de Santiago*– o 21 de marzo de 1933 era o seguinte:

De 14,30 a 15,30:

Música de Rossini, “Airiños aires” de Freire, “Fantasía” de Thomas, “Danza Japonesa” de Yeshitomo, “Moros y cristianos” de Sérrano, “Muchachas de Viena” de Zichrer, “Rapsodia noruega” de Lalo e “Contos” de Mosquera Pérez, que ó primeiro eran dez minutos, pero que axiña foron ampliándose a máis tempo, segundo o demandaba a audiencia.

De 20 a 21 horas:

Música de Balakirew, Paganini, Copin, Rabel, Albéniz e outra vez “recital de poesías gallegas a cargo del señor Mosquera Pérez”¹⁵.

En total dúas horas de emisión.

Antón Fraguas reconece hoxe que o novo medio de comunicación producía daquela unha especial seducción e curiosidade, tanto nas masas coma nas minorías intelectuais, e que a presenza do galeguismo e das “forzas vivas” da cidade nos micrófonos foi dende o principio moi importante, “decisiva para que Unión Radio e a Compañía Telefónica se decidisen a montar a emisora en Compostela e bautizala, ademais, co nome de Radio Galicia”¹⁶.

¹⁴ “O Vello dos Contos, preso”. *A Nosa Terra*, 313 (9.10.1933).

¹⁵ *El Eco de Santiago* (21.3.1933). Tanto *El Eco de Santiago* coma o xornal *El Compostelano* recollen puntualmente a programación da emisora e comentan de cando en vez as intervencións máis sobranceiras.

¹⁶ Declaracións persoais de Antonio Fraguas.

O día 30 de abril de 1933, en horario de sobremesa, prográmase un “pasatempo” en lingua galega, peza orixinal nun acto escrita por Ricardo Frade Giráldez (Santiago de Compostela, 1939) cun reparto de catro actores no que, no papel de Xan, aparece o propio Antón Fraguas.

La emisora de Santiago –proclamaba un editorial de *El Eco de Santiago* en 1934– ha prestado y presta beneficios enormes a la ciudad y a la cultura gallega, porque sus emisiones llegan a toda la región. Viene a ser como un exponente diario del espíritu compostelano que extiende su influencia alentadora a toda Galicia¹⁷.

“ Toda a documentación existente sobre Unión Radio Galicia de Santiago (...) demostra que a motivación inicial para poñer unha emisora en Compostela era o desexo de dar difusión radiada á propaganda do Estatuto de Autonomía”, afirma Maneiro Vila no seu estudo sobre a emisora compostelá¹⁸. Dende o punto de vista das persoas vencelladas á Liga Santiaguesa ProEstatuto así foi certamente, aínda que non faltaron problemas dende a outra parte, os técnicos e propietarios de Unión Radio. Como sucedera noutras cidades as empresas radiofónicas buscaban daquela un dobre apoio: por unha banda comercial e, por outra, intelectual e de prestixio. Iso explica, segundo algúns informantes a instalación dos estudos na praza da Universidade e maila ampla nómina de persoas de recoñecida sona no ámbito cultural que dende o primeiro día son invitadas a participar na programación, que se apoia basicamente na intervención de oradores en directo e na emisión de gravacións musicais, pero tamén explica certas diferencias que nun primeiro momento seica mesmo atrasaron a inauguración da emisora ó quererem marcar ámbalas dúas partes unhas certas regras de relación claras: o compromiso coa causa. da autonomía e os valores culturais galegos por unha banda e a independencia necesaria para a explotación comercial da empresa¹⁹.

“ Los primeros locutores y, posteriormente, el cuadro de actores de la emisora eran profesores y alumnos de la vecina Universidad que encontraban en la radiodifusión una *experiencia excitante*” escribe Xosé Ramón Pousa²⁰. Filgueira Valverde, Antón Fraguas, Lois Tobío, Manuel Beiras García, o citado Sal Lence, o doutor Sebastián González (delegado do Partido Galeguista), Osorio Tafall, Ramón Valenzuela, Luis Iglesias

¹⁷ “La radiodifusión nacional”. *El Eco de Santiago* (25.1.1934).

¹⁸ Maneiro Vila, 1993, p. 62.

¹⁹ Paga a pena profundar algo máis nestas diferencias que sen dúbida existiron sobre todo nos primeiros momentos da emisora e que, segundo algúns contemporáneos mesmo atrasaron a inauguración da mesma. O apoio da Liga Compostelana ProEstatuto decidiu ós directivos de Unión Radio a montar en Santiago de Compostela a primeira experiencia de radiodifusión galega, mesmo contra os proxectos iniciais de instalarse en Vigo e na Coruña. Foi unha activa xestión dos composteláns e, probablemente do propio concello e do seu alcalde, animador da Asemblea Pro Estatuto. Unión Radio, sen embargo, mantivo en todo momento o control do persoal técnico e dos primeiros equipos profesionais da emisora. A documentación a penas existe e, polo de agora, non temos máis ca comentarios e lembranzas dalgúns dos protagonistas. Velaquí un dos grandes problemas para o estudio das empresas de comunicación en Galicia: a carencia case total de arquivos e documentación minimamente organizada.

²⁰ Pousa Estevez, 1994, p. 32.

(catedrático de Bioloxía da Facultade de Ciencias, que daba consellos ós labregos para a mellor explotación e aproveitamento das terras), Afonso Rodríguez Castelao, Alexandre Bóveda, Suárez Picallo, Álvarez Dopazo, Lino Torre, Álvaro de las Casas, Xurxo Lorenzo, etc. son algúns dos colaboradores daqueles días. A meirande parte deles exprésanse en galego.

A revista *A Nosa Terra* dá conta nunha crónica, datada a finais de 1933, da asemblea “que tivo lugar no paraninfo da Universidade con representacións oficiais e partidos políticos pra decidir a data en que se ten que plebiscitar o estatuto aprobado pola Asemblea de Concellos”. Presidía o Comité Central da mesma, segundo a devandita publicación, Bibiano Osorio Tafall, e faláron entre outros Poza Juncal por Acción Republicana, Carnero Valenzuela polo Partido Federal, Insua, polos Republicanos Galegos e Alexandre Bóveda polo Partido Galeguista. O acto concluíu cunhas afervoadas palabras do secretario do Comité, o señor Rajoy Leloup, quen

(...) deu ante o micrófono da Unión Radio unha documentada e sentida conferencia chamando a todol-os galegos ao cumprimento do deber i escitando o sentimento dos cidadáns pra salvar a Galicia do aitual estado de preterición en que se atopa.²¹

Xa en plena campaña estatutaria, no mes de maio e nos primeiros días de xuño, a mesma publicación anuncia mitins galeguistas a prol da autonomía nas principais po-boacións galegas coa presenza case sempre dos micrófonos das “emisoras locais”²². Nas derradeiras semanas sobre todo a actividade vólvese especialmente intensa, case frenética:

Polas emisoras de Radio de Galicia –A Cruña, Lugo, Ourense, Santiago, Vigo e Pontevedra– están dándose a cotío conferencias e charlas encol de moitos aspectos do Estatuto²³.

E aínda máis:

Esta semana comenzou a súa viaxe por toda Galicia o Cine Movil que percorrerá a zona rural, especialmente, e as feiras facendo unha interesantísima e eficaz propaganda escrita e oral²⁴.

Houbo un precedente importante que cómpre salientar por ser case que emblemático na historia do medio e porque, probablemente, foi a chispa que acendeu o interese do galeguismo pola nova experiencia de comunicación que se lle ofrecía. O 21 de novembro de 1932 *El Eco de Santiago* publica un artigo a iniciativa do seu director Celestino

²¹ “No paraninfo da Universidade. Asambrea de representacións pra fixar a data plebiscitaria do Estatuto”. *A Nosa Terra*, 317 (27.11.1933).

²² *A Nosa Terra*. 418 (12.6.1936). Información dos actos de propaganda galeguista nos tres meses anteriores ó plebiscito.

²³ *Ibidem*.

²⁴ *Ibidem*.

Sánchez Rivera, proponendo que a través da Compañía Telefónica se retransmitisen a todo o mundo as conclusións da Asemblea de alcaldes reunida para ratificar o anteproyecto de Estatuto de Autonomía. Seica a Telefónica estaba disposta a poñer gratuitamente os medios técnicos necesarios.

A cerimonia de clausura da Asemblea foi o 19 de decembro, cun programa no que se incluía unha salutación do presidente da corporación compostelá, Raimundo López Pol, música galega, himno español e himno galego, as badaladas da Berenguela e unha resposta, dende a outra beira do Atlántico do presidente do Centro Galego de Buenos Aires, daquela a comunidade emigrante máis poderosa e activa. Disque toda América puido escoitar as badaladas da campá da catedral. Pero non Galicia, agás Santiago de Compostela. Entón aínda non había no país emisora ningunha. A transmisión fíxose vía Madrid a través da liña telefónica e dende alí, a través dunha estación de 20 kW de potencia e lonxitude de onda de 14,38 metros, enviaron o sinal a 10.500 km de distancia, cara a capital arxentina²⁵.

Catro anos despois, o 5 de xullo de 1936, unha emisión semellante tería lugar dende o salón de actos da Facultade de Medicina. Dábase conta da proclamación do Estatuto e dos resultados do plebiscito do 28 de xuño. Daquela xa existía a EAJ-4 e as emisoras de Coruña, Vigo, Pontevedra, Lugo e Ourense con programacións todas elas de carácter moi similar: abondoso repertorio musical e conferencias ou intervencións radiadas, representacións de teatro lido, contos, rexoubeos populares, algúns poucos avisos sociais e de carácter comercial, etc.

Mais ¿cal era a lingua destas primeiras emisións?

Dende os micrófonos de Radio Pontevedra, Ramón Valenzuela fixo popular outro personaxe paisano, “O Vello dos Cestos”, en parte inspirado no de Mosquera Pérez. A súa participación foi moi activa durante a campaña estatutaria. O propio Valenzuela escribiu guións para Unión Radio Galicia que desgraciadamente non se conservan como tampouco a meirande parte da documentación deste período. É a través de testemuños orais e da memoria de particulares, ademais de notas e algunhas referencias na prensa, como podemos reconstruír os feitos.

En Radio Coruña as emisións a prol da Autonomía foron constantes con participación entre outros de Ramón Villar Ponte, Silvio de Santiago (que en Caracas, anos máis tarde, había de poñer en marcha “Hora de Galicia”, audición radial promovida pola Asociación Lar), Santiago Domínguez, Manuel Insua, Fernández del Riego e “un avogado novo”, Luis Seoane²⁶.

Unha gran parte destas intervencións eran en galegos sobre todo cando se trataba de retransmisión de mítins nas vilas e nas aldeas con participación do Partido Galeguista

²⁵ Maneiro Vila, 1993. Participaron na experiencia, ademais da Compañía Telefónica Nacional de España, a Compañía Internacional de Radio, Unión Telefónica del Río de la Plata e Radio Splendide de Buenos Aires.

²⁶ Maneiro Vila, 1993, p. 154.

ou programas dirixidos expresamente á audiencia rural. Polas características do medio, a radio ofrece dende o primeiro momento a posibilidade de chegar a unha audiencia tradicionalmente afastada do discurso escrito e da alfabetización.

Do interese que dende o primeiro momento esperta a radio na *intelligentsia* galeguista, que é a que se compromete activamente coa lingua nestes momentos dan conta outras iniciativas diversas, non só de carácter cultural e político. A revista *Logos* de Pontevedra, por exemplo, informa no seu número 44 (xaneiro, marzal de 1935) da emisión dunha programación especial de Semana Santa dende a emisora Radio Pontevedra. Practicamente toda era en galego, con intervencións de Filgueira Valverde, Xerardo Álvarez Limeses, Pedret Casado, Blanco Porto, etc.²⁷.

Tamén en Pontevedra o grupo “Labor Galega” dispoñía de unha hora semanal de emisión de carácter cultural en galego, ademais doutros espazos na programación xeral da emisora nos que participaban Filgueira Valverde, Iglesias Vilarelle, García Vidal e os equipos dos “Ultreya”. Chamábase o espazo “A hora de Labor Galega” e incluía música, comentarios, recensións de conferencias, noticia de libros, etc., neste caso con clara intención de rexistro culto, non populista na súa preocupación por instalar a lingua en ámbitos de audiencia non exclusivamente rurais. O mesmo grupo programou para a devandita emisora representacións de teatro, con obras como *Sinxebra* de Cotarelo Valledor ou *A fiestra valdeira* de Rafael Dieste entre 1934 e 1936²⁸.

A guerra civil tronzou o posible desenvolvemento da lingua galega no medio, como tronzou o desenvolvemento histórico das institucións de identidade nacional e de autogoberno. A comunicación –e polo tanto o idioma no que esta se establece– explícase dende as estruturas e os mecanismos de poder (de socialización) que en cada momento actúan na sociedade, evoluciona e modifícase segundo os avatares históricos e mais é expresión ou espello das circunstancias políticas que condicionan o corpo social. Deixamos para outra ocasión o relatorio da presenza do idioma nas emisións radiofónicas da emigración americana, principalmente en Buenos Aires, onde Núñez Búa e Xosefa Menéndez “A Anduriña” facían programas para a colectividade emigrada en 1932, por exemplo, igual que Fernando Iglesias “Tacholas”, Maruxa Boga, Maruxa Villanueva ou Varela Buxán dende os micrófonos de Radio Prieto ou Radio Ribadavia. Esta breve recensión límitase moi conscientemente ás primeiras emisoras de radio que na década dos 30 inician as súas actividades no país.

Non é que a primeira radiodifusión galega, que nace no marco da Segunda República, se expresase en galego, non, aínda que o galego empezase a ter daquela unha consideración ascendente consonte co pensamento político que inspiraba un novo modelo de sociedade. A lingua destas novas empresas da comunicación é o castelán, como o castelán vén sendo o código dominante das institucións sociais de modernización en Ga-

²⁷ “Unha Semán Maior pol-a Radio”. *Logos* 44 (xaneiro-marzal, 1935), p. 55.

²⁸ Información de Filgueira Valverde.

licia dende o século XV, lingua das clases sociais hexemónicas dende a desfeita da nobreza nos derradeiros anos da Idade Media. As primeiras iniciativas da radiodifusión nacen entre nós da pequena burguesía vilega, comerciantes espelidos e profesionais inquedos, interesados no fenómeno dunha nova tecnoloxía que empezaba a estar de moda en todo o mundo. Trátase dun fenómeno urbano baseado asemade nunha cultura urbana, conectada co exterior, igual que o foi a prensa no século XIX –e o cine, e a fotografía– oposta no plano simbólico á cultura agraria do campesiñado e fundamentada a súa viabilidade empresarial na economía libre de mercado. O vehículo de expresión lingüística había de estar consonte, pois, cos modelos culturais, sociais, políticos e comunicacionais dominantes, onde o castelán era a lingua primeira (única) e o galego –agás as minorías ás que fixemos referencia– tiña carácter marxinal nin sequera hostil, simplemente ignorado.

Sen embargo, a realidade política da Segunda República (1931-1936), introduce un horizonte de cambio social unhas expectativas, un novo estado de opinión (acompañado de propostas políticas e ideolóxicas) que facilita o desenvolvemento de valores, usos e actitudes novas verbo tamén do idioma. Os medios de comunicación, aínda sendo tan decisivos na conformación do modelo social, non son motores, senón espello ou reproductores dos valores dominantes. O galego como lingua de uso e como código de representación, símbolo de identidade nacional do país, está presente dende os primeiros momentos da radio, ben dun xeito vehicular, para chegar ás audiencias rurais instaladas no idioma, ben dun xeito reivindicativo e culto, na tradición dos precursores e nas coordenadas ideolóxicas do galeguismo ascendente. Ese estado de opinión que salientamos (esa ideoloxía, poderíamos dicir) viña agromando de atrás, de décadas anteriores e debemos explicala dende a progresiva toma de consciencia por parte de cada vez máis amplas minorías (a *intelligentsia*, segundo A. D. Smith)²⁹ a prol da identidade nacional e, en parte, a prol da identidade lingüística, na medida en que esta constitúe unha das marcas diferenciais máis sobranceiras daquela. É un fenómeno que volverá a darse, en termos moi semellantes, nos anos de transición do franquismo a democracia (1975-1980). A posibilidade dun novo marco histórico, unha nova mentalidade hexemónica baseada na estima dos valores propios, aparece vencellada ós procesos de cambio social e político: o posible e cíclico salto histórico cara á modernidade. Nese proceso, a lingua –“realidade simbólica” de comunidades ou nacións na procura da súa identidade– ten unha significación obxectiva e desencadeante.

²⁹ Smith, 1973, p. 130 e ss.

- Albert, P./Tudesq, J. *Histoire de la Radio-Télévision* (1981). Trad. portuguesa: *Historia de Rádio e Televisão. Da Telegrafia sem fios à Radiodifusão*. Lisboa: Notícias.
- Beiras Torrado, Xosé Manuel. *O atraso económico de Galicia*. Vigo: Galaxia. 1972.
- Freixanes, Víctor F. “Radiodifusión” en *Gran Enciclopedia Galega*, T. XXVI.
- Freixanes, Víctor F. *A lingua galega nos medios de comunicación. Proposta de análise dos aspectos simbólicos e comunicacionais da lingua a través das institucións de socialización*. 2 vols. Universidade de Santiago de Compostela. Facultade de Filoloxía. 1994. Tese de doutoramento. Inédita.
- Garitaonandía, C. “El despertar de un nuevo medio: la radio”, en Timoteo Álvarez, J. *et al. Historia de los medios de comunicación en España*. Barcelona: Ariel, 1989.
- Hermida, Carme. *Os precursores da normalización. Defensa e reivindicación da lingua galega no Rexurdimento (1840-1891)*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 1992.
- Maneiro Vila, Arturo. *Historia da Radiodifusión en Galicia (I)*. A Coruña: Fundación Caixa Galicia, 1993.
- Pousa Estévez, Xosé Ramón. *El sistema radiofónico gallego*. Bellaterra. Universitat Autònoma de Barcelona. 1994. Tese de doutoramento. Inédita.
- Smith, Anthony D. *Theories of Nationalism*. Londres. 1971. Trad. castelán: *Las teorías del nacionalismo*. Barcelona: Península, 1976.